

ИТАЛЬЯНСКАЯ ЖАНОЧАЯ ПАЭЗИЯ ПАЧАТКУ ХХ СТ. (АДА НЕГРЫ, СИБИЛА АЛЕРАМА, АНТОНИА ПОЦЦЫ) І ЛІТАРАТУРНЫ КАНОН

А. А. Данільчык

канд. філал. навук, выкладчык (Дом італьянскай мовы і літаратуры «Дантэ»)
aksana.minsk@gmail.com

У артыкуле закранаецца пытанне літаратурнага канона і такой яго сістэмнай праблемы як маргіналізацыя творчасці жанчын-паэтак, выключанасць іх тэкстаў з гістарыяграфіі італьянскай літаратуры, а таксама спробы яе пераадолення з дапамогай фарміравання так званага контр-канона. На прыкладзе твораў Ады Негры, Сібілы Алерама і Антоніі Поццы акцэнтуюцца ўвага на кантынuitэце гендэрна маркіраваных тэкстаў, якія не толькі з'яўляюцца неад'емнай часткай гісторыі літаратуры, але з поўным правам могуць і павінны быць уключанымі ў літаратурны канон.

Ключавыя словы: літаратурны канон; жаночае пісьмо; кантынuitэт; Ада Негры; Сібіла Алерама; Антонія Поццы.

ИТАЛЬЯНСКАЯ ЖЕНСКАЯ ПОЭЗИЯ НАЧАЛА ХХ В. (АДА НЕГРЫ, СИБИЛА АЛЕРАМА, АНТОНИА ПОЦЦИ) И ЛИТЕРАТУРНЫЙ КАНОН

О. А. Данильчик

канд. филол. наук, преподаватель (Дом итальянского языка и литературы «Данте»)
aksana.minsk@gmail.com

В статье раскрывается проблема литературного канона и такой его системной особенности, как маргинализация творчества поэтесс, зависимость их текстов от официальной историографии итальянской литературы, а также попытка ее преодоления при помощи формирования так называемого контр-канона. На примере произведений Ады Негры, Сибиллы Алерама и Антонии Поцци внимание уделяется континуитету гендерно маркированных текстов, которые не только являются неотъемлемой частью истории литературы, но с полным правом могут и должны быть включены в литературный канон.

Ключевые слова: литературный канон; женское письмо; континуитет; Ада Негры; Сибилла Алерама; Антония Поцци.

ITALIAN WOMEN'S POETRY OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (ADA NEGRI, SIBILLA ALERAMO, ANTONIA POZZI) AND LITERARY CANON

A. A. Danilchyk

Ass. Lect., PhD (House of Italian Language and Culture «Dante»)
aksana.minsk@gmail.com

The article deals with the question of the literary canon and its systemic problem, such as the marginalization of the work of women poets and the exclusion of their texts from the historiography of Italian literature, as well as attempts to overcome it through the formation of the so-called counter-canon. On the example of the works of Ada Negri, Sibilla Aleramo and Antonia Pozzi, attention is drawn to the continuity of gender-marked texts, which are not only an integral part of the history of literature, but should be included in the literary canon with full rights.

Key words: literary canon, women's writing, continuity, Ada Negri, Sibilla Aleramo, Antonia Pozzi.

Канцэптуалізацыя жаночага пісьма ў еўрапейскай літаратуры адбываецца ў розных кантэкстах, аднак апошнім часам усё часцей звязаная з ім праблематыка актуалізуецца ў кантэксце распрацоўкі пытанняў літаратурнага канона, яго фарміравання і рэпрэзентатывнасці, што характэрна і для італьянскай літаратуры. Увага літаратуразнаўцаў скіравана ў тым ліку і на праблему гістарыяграфіі, для якой характэрны выразны гендэрны дысбаланс: *«У гісторыі італьянскай літаратуры жаночае пісьмо заўсёды заставалася незаўважаным. Ва ўсе часы не хапала жывога сведчання жанчын, якое магло б даць чытачам новую, больш шырокую перспектыву»*¹ [1]. Нядаўняя палеміка на старонках італьянскіх літаратурных інтэрнэт-выданняў сведчыць, што праблема маргіналізацыі жаночых тэкстаў пакуль яшчэ далёкая ад вырашэння, у прыватнасці, заслугоўваюць увагі палемічныя артыкулы Джані Баніна (Gianni Bonina) «Нулявы ўзровень рамана» («Il grado zero del romance») [2] на партале “Doppiozero” і адказ на яго Джуліі Камініта (Giulia Caminito) «Жанчыны ўмеюць пісаць толькі пра каханне, на шчасце» («Le donne non sanno scrivere d'altro che d'amore, per fortuna») у інтэрнэт-часопісе “Letterate magazine”. Дж. Баніна разважае пра сучасную італьянскую жаночую прозу, якой, на яго думку, стала зашмат, супрацьпастае творы, напісаныя жанчынамі і засяроджаныя на ўнутраных перажываннях гераіняў, творах, напісаным мужчынамі, якія аўтар артыкула лічыць больш жанрава разнастайнымі і скіраванымі ў соцыум. У адказ Дж. Камініта звярнула ўвагу на наступны аспект: *«На працягу стагоддзяў жанчыны пакутвалі ад сацыяльнага становішча, якое было не толькі нявыгадным, але гвалтоўным чынам выключала іх з соцыуму, якое рабіла адносіны з мужчынамі часта адзінай магчымай крыніцай бачнасці. Калі цябе кахалі, значыць, ты існавала. У той час, як мужчыны казалі: “Я думаю, значыць, існую”, жанчынам даводзілася казаць: “Пра мяне думаюць, значыць, я існую»*² [3]. Акрамя таго, на думку аўтаркі, сёння

¹ Nella storia della letteratura italiana, la scrittura femminile è stata da sempre oscurata. In ogni epoca è mancata la testimonianza viva delle donne, che avrebbe potuto donare ai lettori una prospettiva inedita e più ampia. *Тут і далей пераклад з італьянскай мовы А. Данільчык.*

² La donna ha sofferto per secoli di un posizionamento sociale non solo svantaggioso ma anche violentemente escludente, in cui la relazione con l'uomo spesso era l'unica fonte di

менавіта жанчыны, якія чытаюць у тым ліку і творы мужчын, уплываюць на рэй-тэнгі кніжнага рынку (так званы модны канон), у адрозненне ад чытачоў-мужчын, колькасць якіх вельмі знізілася за апошнія гады. Такім чынам, і той факт, што ўзрасла колькасць твораў, якія прызначаюцца пераважна жанчынам, таксама мае сацыяльную абумоўленасць. Дж. Камініта ў канцы артыкула задае пытанне: а ці чытаюць мужчыны творы жанчын, у тым ліку і творы пра жанчын?

Тым не менш, у сучаснай італьянскай культурнай прасторы назіраецца тэндэнцыя да пераадолення маргіналізацыі творчасці аўтарак дзякуючы такім выданням, як “Контр-канон: жаночая літаратура ад вытокаў да нашых дзён. 3 тэматычным аналізам іншых «выключаных» з канона” (“Controcanone: la letteratura delle donne dalle origini a oggi. Con percorsi tematici su altri “esclusi” dal canone”, 2022) Джоні Л. Бертоліа (*Johnny L. Bertolio*) – анталогіі італьянскай літаратуры для старэйшай школы [4]. Яе аўтар адзначае той прыкры факт, што нават Нобелеўская прэмія не з’яўляецца падставай для ўключэння ў школьную праграму (як у выпадку Грацыі Дэледа (*Grazia Deledda*)). І хоць «*Суадносіны паміж канонам і грамадствам звычайна вызначаюцца тым, што афіцыйна дзейсны канон прэтэндуе на захаванне і трансляцыю тых каштоўнасцей, на якія арыентуецца само грамадства (маюцца на ўвазе не толькі этычныя, а таксама эстэтычныя каштоўнасці)*» [5, с. 136], літаратура не павінна прадстаўляць светапогляд выключна мужчыны, і такі падыход да літаратурных тэкстаў мусіў бы фарміравацца ўжо са школы. Згаданае выданне з’яўляецца прыкладам новага, гендэрна збалансаванага падыходу да выкладання гісторыі літаратуры, у яго аснову пакладзены храналагічны прынцып (асноўны матэрыял размеркаваны па стагоддзях), пры гэтым аўтары-мужчыны не выключаюцца з гісторыі прыгожага пісьменства, а сінхранічна “люструюць” тэмы, закранутыя жанчынамі – пісьменніцамі і мысларкамі. Варта назваць і зборнік артыкулаў «Па-за праграмай. Італьянскія пісьменніцы ад дваццатага стагоддзя па сённяшні дзень» («*Fuori programma. Scrittrici italiane dal Novecento ad oggi*» (*Mimesis Edizioni*, 2023), падрыхтаваны Даніэлай Біні і Матэа Квінта па выніках адпаведнай канферэнцыі, таксама найперш для выкладчыкаў старшай школы [6].

І ў першым, і ў другім выданні прыкметнае месца займае творчасць Антоніі Поццы (1912-1938), якая можа разглядацца як прыклад паступовай кананізацыі. Вершы не публікаваліся пры жыцці аўтаркі, а іх паўнаўтаснае асэнсаванне прыпадае на канец XX – п-к XXI стст. Даследчыца Грацыэла Бернабо звяртае ўвагу на паблаглівае стаўленне да яе паэзіі (у адрозненне ад стаўлення да тэкстаў яе студэнцкага сябра паэта Віторыа Серэні (*Vittorio Sereni*) з боку міланскага ўніверсітэцкага асяродка, якое гуртавалася вакол выкладчыка філасофіі Антонія Банфі (*Antonio Banfi*) і можа лічыцца рэфэрэнтнай групай), а таксама на «<...> *неразуменне, з якім амаль заўсёды сутыкалася яе экспансіўны, нягледзячы на некаторую сарамлівасць, характар у італьянскім грамадстве і культуры трыц-*

visibilità possibile. Se eri amata, allora esistevi. Mentre gli uomini dicevano “penso quindi sono”, le donne dovevano dire “sono pensata quindi sono”.

цатых гадоў, калі ў любым асяроддзі, каталіцкім ці свецкім, жанчына вымушана была строга кантраляваць свае эмоцыі, пазбаўляючыся рэальнай свабоды выбару. Акрамя таго, яшчэ больш важным момантам для тых, хто, як яна, жыў «вершамі, як вены жывуць крывёй», стала недаацэнка творчасці, што імкнулася выйсці за цвёрдыя рамкі эстэтычных канонаў, зацверджаных мужчынскімі інстытуцыямі. У некаторых рэдкіх выпадках туды маглі ўключаць і жанчын, пры ўмове, што яны адпавядалі формам думкі і мастацтва, уласцівым апошнім, інакш кажучы ў асноўным як простых пераймальніц агульнапрызнаных культурных схем; але, вядома, не прадугледжвалі паўнапраўнага жаночага голасу, які б выяўляўся, адштурхоўваючыся ад сябе самога і ад сваіх самых патаемных пачуццяў»³ [7, с. 205]. Адзіная кніга вершаў Антоніі Поццы «Словы» («*Parole*») упершыню была апублікавана пасмяротна ў 1939 годзе яе бацькам Раберта Поццы са шматлікімі купюрамі, пасля шмат разоў перавыдавалася, і амаль кожнае наступнае выданне ўключала новыя творы паэткі.

Г. Бернабо згадвае дзвюх італьянскіх паэтак, якіх у дачыненні да Антоніі Поццы можна разглядаць як у дыяхранічным разрэзе – як папярэдніц, так і ў сінхранічным – як старэйшых сучасніц. З аднаго боку, даследчыца акрэслівае пэўны кантынUITэт: Ада Негры (*Ada Negri, 1870–1945*) – Сібіла Алерама (*Sibilla Aleramo, 1876–1960*) – Антонія Поццы, з другога боку – пазначае і разрыў з папярэдняй традыцыяй, ці, прынамсі, адыход ад яе ў іншым накірунку: «<...> у асяродках больш традыцыйных, чым банфіянскі, інакш кажучы, у вачах тых, хто ў дачыненні да жаночай паэтычнай прадукцыі мог прыняць несумненна больш спакойныя вершы Ады Негры ці больш палкія Сібілы Алерама, наватарская паэзія Антоніі Поццы не магла быць цалкам зразуметай з-за сваёй навізны»⁴ [7, с. 308].

Тым не менш, паміж творамі Ады Негры, Сібілы Алерама і Антоніі Поццы прасочваецца пэўная сугучнасць у распрацоўцы гендэрна маркіраваных тэмаў, прынамсі, жаночай цялеснасці і ўсведамлення сваёй жаночкасці адпаведна ў

³ «<...> l'incomprensione cui andava quasi fatalmente incontro la sua natura, esuberante nonostante un fondo di timidezza, all'interno della società e della cultura italiana degli anni Trenta, che, in qualunque ambiente, cattolico o laico che fosse, imponeva alla donna un forte controllo alle proprie emozioni, negandone una vera libertà decisionale. Inoltre, fatto ancora più importante per chi, come lei, viveva "delle poesie come le vene vivono del sangue", la sottovalutazione di una creatività che, come la sua, pretendesse di uscire dalle rigide maglie di canoni estetici convalidati dalle istituzioni maschili. Esse potevano includere in qualche raro caso anche le donne, purché omologate a forme di pensiero e d'arte inquadrabili al loro interno, ossia sostanzialmente come mere ripetitrici di accreditati schemi culturali; ma certo non contemplavano una voce femminile che si esprimesse fino in fondo a partire da sé e dal proprio più intimo sentire».

⁴ «<...> in ambienti più tradizionalisti di quello banfiano, cioè agli occhi di chi, quanto a produzione poetica femminile, poteva accettare i versi più rassicuranti di Ada Negri o quelli più effusivi di Sibilla Aleramo, la innovatrice poesia di Antonia Pozzi avrebbe potuto essere intesa fino in fondo nella sua novità».

вершах «Я» («*Io*»), «Голая пад сонцам» («*Nuda nel sole*»), «Спеў маёй аголена-сці» («*Il canto della mia nudità*»). Але застаецца пытанне, наколькі падобныя творы прымаліся рэферэтнымі групамі, калі ў пачатку ХХІ стагоддзя ўзнікла неабходнасць у стварэнні контр-канона?

Разважаючы пра літаратурны канон ХІХ стагоддзя, Дж. Бертоліа адзначае, што, калі галоўнай каштоўнай якасцю творцы (і літаратурнага героя таксама) лічыўся яго ўнёсак у аб'яднанне Італіі, то «*Жаночыя фігуры былі адаптаваны да наступных мадэляў: жанчыны адукаваныя і пабожныя; маці, якія моляцца ў момант болю; жонкі, цнатлівыя і верныя нават у дні здрады і заняўбанасці; гераіні ў грамадскім або прыватным асяродку, якія неспасцігальным чынам зрабілі свой унёсак у справу Рысарджыменты*»⁵ [4, с. 126]. Аднак ужо ў канцы ХІХ стагоддзя, а найбольш у пачатку ХХ італьянскія пачынаюць заяўляць аб сваёй ідэнтычнасці і вартасці як асобы, імкнучыся перадолець другарадныя ролі, на якія іх прызначала грамадства (працэсы, заўважым, сугучныя з тымі, што адбываліся ў іншых еўрапейскіх краінах, у Беларусі ў тым ліку).

Ада Негры стала вядомай як паэтка працоўнага люду, і калі ў канцы ХІХ – пачатку ХХ стагоддзя ў яе паэзіі пераважала сацыяльная скіраванасць, то ў зборніку «З глыбіняў» («*Dal profondo*», 1910) яна засяродзілася на ўнутраным свеце жанчыны. «*Фемінізм для яе быў свабодай самавызначэння, што яна і зрабіла ў вершы “Я”, дзе гаворыць пра сябе самую як пра дачку, жонку, маці, законніцу, гітану, легкадумную ластаўку і, зразумела, паэтэсу*»⁶ [8]:

*Хто я цяпер, не трэба казаць:
крохкая жанчына, якая слухае сваё
жыццё, каб з прагнай і недарэчнай стараннасцю
даведацца, што ляжыць у аснове маіх пакутаў.*

*Са старажытных жыццяў розныя інстынкты і сілы
збіраюцца ўва мне, сутыкаюцца ў спаборніцтве:
даўкае адбілася на горкіх вуснах,
о двухсэнсоўнае змаганне процілеглых душаў!...⁷, [9]
(пер. падрадкавы)*

⁵ Le figure femminili furono adattate a questi modelli: donne colte e devote, madri oranti nel dolore, mogli caste e fedeli persino nei giorni del tradimento e dell'abbandono, eroine pubbliche o private che in maniera imperscrutabile avevano dato il loro contributo al Risorgimento.

⁶ «Il femminismo per lei era libertà di definirsi, come fece nella poesia *Io* dove parla di se stessa come figlia, moglie, madre, monaca di clausura, gitana, spensierata rondine e, naturalmente, poetessa».

⁷ «Chi ora io sono, è cosa vana il dire: / fragile donna che se stessa ascolta / vivere, con un'ansia avida e stolta / di saper ciò ch'è in fondo al suo soffrire. / D'antiche vite istinti e forze varie / si raggruppano in me, s'urtano a gara: / aspra t'incidi sulla bocca amara, / o ambigua lotta d'anime contrarie!...».

З імем Сібілы Алерама звязана актуалізацыя гендэрнай тэматыкі ў італьянскай літаратуры. Яе называюць першай італьянскай феміністкай, з 1899 г. яна кіравала часопісам “Жаночая Італія” (“*Italia femminile*”), заснаваным Эміліяй Марыяні, вакол якога ядналіся такія аўтары і аўтаркі, як Джаванні Чэна (*Giovanni Cenna*), Паала Мантэгаца (*Paolo Mantegazza*), Марыя Мантэсори (*Maria Montessori*), Мацільда Сэраа (*Matilde Serao*), Ада Негры і іншыя. У 1906 г. выйшаў яе першы раман «Жанчына» («*Una donna*»), які меў вялікі поспех і адразу быў перакладзены на сем моваў. Зборнік «Імгненні» («*Momenti*»), у які ўвайшоў верш «Голая пад сонцам» выйшаў у 1921 годзе:

*Голая ў промнях сонца і – нерухомая,
частка прыроды,
табою напоўненая, табой увабраная,
гэта ты мяне абагаўляеш
ці мая боскасць стварае цябе,
мастака, мастацтва, дух?*⁸ [10]

Верш Антоніі Поццы «Спеў маёй аголенасці» напісаны ў 1929 годзе. У гэты перыяд аўтарцы было сямнаццаць: «*Жахліва быць жанчынай і быць семнаццацігадовай. Унутры толькі вар’яцкае жаданне аддаць сябе. Вы маеце рацыю, кажучы, што жанчыны нічога не вартыя. Мы бачым раней, але і вочы нашыя закрываюцца раней. Мы бачым вяршыні, але калі якая іх дасягае, то гэта таму, што ў ёй шмат мужнасці*»⁹ [12]. Нельга сказаць, што Антоніі Поццы былі ўласцівыя фемінісцкія ідэі, ці што ў яе вершах яны адбіліся нейкім чынам, хутчэй эмацыйнасць аўтаркі прарываецца не зважаючы на рамкі, якімі спрабавала абмежаваць яе буржуазнае асяроддзе:

*Сёння я скурчуся голая ў чысціні
белай ванны, і скурчуся голая
заўтра на ложку, калі хтосьці
возьме мяне. І аднойчы голая, адна,
лежачы на спіне пад занадта цяжкай зямлёр,
буду чакаць, калі пакліча смерць.*¹⁰ [13]

⁸ “Nuda nel sole ed immobile, / frammento di natura, / da te invasa da te riassorbita, / sei tu che mi divinizzi / o la mia dività è che ti crea, / artista, arte, spirito?” [11].

⁹ “E’ terribile essere una donna, ed avere diciassette anni. Dentro non si ha che un pazzo desiderio di donarsi. Ha ragione lei di dire che le donne non valgono niente. Noi vediamo prima, ma i nostri occhi si chiudono anche prima. Scorgiamo le vette, ma, se qualcuna vi arriva, è perché ha in sé molto di virile”.

¹⁰ “Oggi, m’inarco nuda, nel nitore / del bagno bianco e m’inarcherò nuda / domani sopra un letto, se qualcuno / mi prenderà. E un giorno nuda, sola, / stesa supina sotto troppa terra, / starò, quando la morte avrà chiamato” [14].

Аголеная лірычная гераіня Антоніі Поццы безабаронная ў адрозненне ад упэўненай у сваёй чароўнасці лірычнай гераіні Сібілы Алерама і, магчыма, менавіта ў гэтым найяскравей адлюстравалася праблема ўнутранага разладу, з якім існавала паэтка і яе экзістэнцыйная неўладкаванасць, мастацкае выяўленне якіх сапраўды, апярэдзіла свой час. Акрамя таго: «*Па гістарычных прычынах і ў сілу сваёй асабістай нявопытнасці яна не магла ўявіць, што кожная жанчына, якая жадае ўвайсці ў моцна абумоўленыя мужчынскім мысленнем сферы культуры, такія як літаратура і эстэтыка, і ў той жа час застацца вернай сабе, павінна амаль заўсёды адчуваць свайго роду самаразбуральнае напружанне*»¹¹ [7, с. 213].

Той факт, што літаратурны канон патрабуе карэкцыі з улікам гендэрнага балансу сёння робіцца ўсё больш відавочным: «<...> многія творы, напісаныя жанчынамі, чакаюць, каб іх нарэшце прачыталі належным чынам і знайшлі годнае месца ў літаратурным каноне; інакш кажучы, яны чакаюць пашырэння здольнасці і пакоры, каб прачытаць і ацаніць іх, карыстаючыся не крытэрыямі і параметрамі меркавання вялікага мужчынскага канона, а хутчэй новымі дадатковымі крытэрыямі і параметрамі, інклюзіўнымі і адкрытымі, здольнымі, нарэшце, прадставіць больш справядлівым чынам, сусвет чалавека, ці, хутчэй, глыбокае і параненае адзінства роду чалавечага»¹². [15, с. 14]. Змены адбываюцца і на лінгвістычным узроўні: замест *poetessa*, *poetesse* ў італьянскай мове ў адносінах да аўтарак усё часцей выкарыстоўваецца слова *poeta*, аднолькавае і для мужчынскага роду і для жаночага, а ў множным ліку – *poete* (у мужчынскім адпаведна – *poeti*).

Гендэрна маркіраваныя тэксты Ады Негры, Сібілы Алерама і Антоніі Поццы, якія раскрываюць жаночую цялеснасць і духоўны свет жанчыны першай паловы XX стагоддзя, складаюць неад’емную частку гісторыі жаночага пісьма ў італьянскай паэзіі, а вопыт стварэння гендэрна збалансаваных падручнікаў, а таксама кніг, што распаўядаюць аб гісторыі жаночай літаратуры, можа быць карысным для беларускіх даследчыкаў і выкладчыкаў.

Бібліяграфічны спіс

1. Lorelli Maggie, S. Controcanone: la letteratura delle donne dimenticate dalla storia: intervista a Johnny L. Bertolio. [Risorsa elettronica] / S. Lorelli Maggie. – URL: <https://www.mediterraneaonline.eu/controcanone-la-letteratura-delle-donne-dimenticate/>. – Data di accesso: 27.04.2023.

¹¹ “Per motivi storici e per la sua personale inesperienza, non poteva immaginare che ogni donna desiderosa di addentrarsi in settori culturali fortemente condizionati dal pensiero maschile, quali la letteratura e l’estetica, e di rimanere nello stesso tempo fedele a se stessa, deve quasi sempre sperimentare una sorta di tensione autodistruttiva”.

¹² “...molte opere scritte da donne attendono di essere infine lette in modo adeguato e collocate nel posto che loro spetta nel canone letterario; cioè aspettano che si diffonda la capacità e l’umiltà di leggerle e valutarle non servendosi di criteri e parametri di giudizio del grande canone maschile ma di criteri e parametri nuovi e ulteriori, inclusivi e aperti, finalmente in grado di rappresentare in modo più equanime l’universo umano, ovvero l’unità profonda, e ferita, della nostra specie”.

2. Bonina, Gianni. Il grado zero del romance / G. Bonina // Doppiozero, 31 marzo 2024 [Risorsa elettronica]. – URL: https://www.doppiozero.com/il-grado-zero-del-romance?fbclid=IwAR3H1i64_G7fokV4RAe02nhX5nH3106pxkhilg1SI6M9d8ksdV0SoPa0N60_aem_AZw0_cViC5z8ant1aFU4BYGHVqEyOpoFx0GCDOD36slg4h2cldjZgF9PvO17mB0oUfWmrCppiR_dgLfL0Fm9PUwH. – Data di accesso: 27.08.2024.

3. Caminito, Giulia. Le donne non sanno acrivere d'altro che d'amore, per fortuna / Giulia Caminato // Letterate magazine, 3 aprile 2024. [Risorsa elettronica]. – URL: https://www.letteratemagazine.it/2024/04/03/le-donne-non-sanno-scrivere-daltro-che-damore-per-fortuna/?fbclid=IwAR22_KLnzLthQf1WlG9SsrBf7cCEqP49yOfO6jaI6PaZVu4Ui1IcshLKtt8. – Data di accesso: 25.04.2024.

4. Bertolio, Johnny L. Controcaneone: letteratura delle donne dimenticate dalla storia / Johnny L. Bertolio. – Torino : Loescher Editore, 2022. – 250 c.

5. Колер, Г.-Б. Актуальныя праблемы тэорыі і гісторыі літаратурнай кананізацыі / Колер Г.-Б. // Колер Г.-Б. Выбраныя працы па беларускім літаратуразнаўстве/ склад. П. І. Навуменка. – Мінск: БДУ, 2021. – 419 с.

6. Bini, Daniela, Quinto Matteo (a cura di). *Fuori programma. Scrittrici italiane dal Novecento ad oggi*. – Milano–Udine: Mimesis Edizioni, 2023. – 202 p.

7. Bernabò, Gabriela. Per troppa vita che ho nel sangue. Antonia Pozzi e la sua poesia / Gabriela Bernabò. – Milano : Ancora, 2012. – 340 p.

8. Donne in versi: tre raccolte poetiche da leggere per l'8 marzo (e non solo): Ada Negri, Alda Merini e Sylvia Plath: poesie dell'anima femminile da leggere per l'8 marzo (e non solo) [Risorsa elettronica]. – URL: <https://www.oscarmondadori.it/approfondimenti/donne-in-versi-ada-negri-alda-merini-sylvia-plath/>. – Data di accesso: 25.04.2023.

9. Negri, Ada. Io / Ada Negri [Risorsa elettronica]. – URL: <https://www.poeticous.com/ada-negri/io/?locale=it>. – Data di accesso: 25.04.2023.

10. Алерама, Сібіла. Голая пад сонцам / С. Алерама // Алерама, С. Якая ты прыгожая, зямля! Вершы, пераклад А. Данільчык. – “Верасень”, 2017, № 2. – С. 125.

11. Aleramo, Sibilla. Nuda nel sole / S. Aleramo // Aleramo, Sibilla. Momenti [Risorsa elettronica]. – URL: <https://www.gutenberg.org/files/53208/53208-h/53208-h.htm>. – Data di accesso: 26.04.2023.

12. Pozzi, Antonia. Dalle lettere ad Antonio Maria Cervi. Pasturo, 13 luglio 1929 [Risorsa elettronica] – URL: <http://www.antoniapozzi.it/dalle-lettere-ad-antonio-maria-cervi-pasturo-13-luglio-1929/>. – Data di accesso: 26.04.2024.

13. Поццы, Антонія. Спеў маёй аголенасці / Антонія Поццы // Поццы, А. Выбраная лірыка / Антонія Поццы ; пер. з іт. А. Данільчык. – Мінск: Выдавец “Зміцер Колас”, 2022. – С. 8.

14. Pozzi, Antonia. Canto della mia nudità / [Risorsa elettronica]. – URL: <https://poesiainrete.com/2022/11/23/canto-della-mia-nudita-antonia-pozzi/>. – Data di accesso: 27.04.2023.

15. Cataldi, Pietro. Cambiare prospettiva: le donne della letteratura / Pietro Cataldi // *Fuori programma. Scrittrici italiane dal Novecento ad oggi* / Bini, Daniela, Quinto Matteo (a cura di). – Milano–Udine: Mimesis Edizioni, 2023. – Pp. 13 – 30.